

Літописне місто Заруб за даними археології, історії та лінгвістики

Максимов Є. В., Максимов С. Є.

Багаторічні комплексні дослідження археологічних пам'яток городища біля с. Монастирьок на Середньому Дніпрі, де знаходився літописний Заруб, підсумовані в книзі Є. В. Максимова і В. О. Петрашенка¹, дали підставу для розробки моделі структурно-семантичної трансформації назв міста Заруб та річки Трубіж, які знаходились в районі одного з найбільш відомих в стародавні часи бродів через Дніпро².

Суть цієї моделі полягає в тому, що правобережна (городище з поселеннями, що хронологічно входять в рамки з III тис. до н. е. по XIII ст. н. е.) та лівобережна частини броду (гирло р. Трубіж) мали назви, в яких спостерігається спільне сполучення літер *sr*. Це сполучення входить до складу індоєвропейських слів **sr̥m* течія, річка; **soḡā*, **seḡā* (**scr̥b* —) — течія, річка, потік³; **sreu* — текти⁴. Це досить поширене явище, тому що, «як правило, у назвах річок криється якийсь загальне ім'я, яке означає «вода, ріка, течія». Це найдавніший спосіб найменування річок»⁵. Дальша еволюція гідроніма проходила згідно з постійним у слов'янській мові (також у германських та частково у балтських мовах) переходом *sr* > *str*⁶, згодом за схемою **sr̥m* > **str̥m* (пор. з старослов'янським **СТРОУА** — річка, потік; укр. — струм, струмок; нім. *Strom* — течія, англ. *stream* — течія, потік, струмок). Імовірність такої еволюції підтверджує зафіксована в літопису під 1096 р. пазва річки Трубіж — Струбеш⁷. Таким чином розвиток гідроніма згодом проходив за схемою **sr̥m* > **str̥m* > Струбеш > Трубеш (та його варіанти Трубешь, Трубишь⁸, Трубіж).

Еволюція назв поселень біля правобережної частини броду згодом починалася з форми **sara* (фрак. — течія, потік, річка)⁹, яку можна пов'язувати з трипільською культурою III тис. до н. е., коли у басейні Трубіжа склалися гідроніми (Альта, Іртиця, Березанка) східнобалканського (фракійського) походження¹⁰. В. П. Петров¹¹ вважає, що морфема *sar-* мала значення «річка: місто», «переправа: торг» і у скіфо-сарматський час — у I тис. до н. е. — перших століттях н. е., тобто у період існування у пункті, про який іде мова, великих скіфських та зарубинецьких поселень.

Наведені факти дозволяють висунути гіпотезу про ототожнення Зарубського городища і прилеглого до нього району в рамках Трах-

¹ Максимов Є. В., Петрашенко В. А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре.— К., 1988.— 150 с.

² Максимов С. Є. Структурно-семантичний аналіз названня літописного городища Заруб // Максимов Є. В., Петрашенко В. А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре.— К., 1988.— С. 142-144.

³ Георгиев В. И. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию (Родственные отношения индоевропейских языков).— М., 1958.— С. 122.

⁴ Филли Ф. П. Образование языка восточных славян.— М., Л., 1962.— С. 118.

⁵ Георгиев В. И. Указ. соч.— С. 117.

⁶ Бирнбаум Х. Праславянский язык. Достижения и проблемы его реконструкции.— М., 1987.— С. 192; Meide A. Общеславянский язык.— М., 1951.— С. 110.

⁷ ПСРЛ.— М., 1962.— Т. 1.— Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку.— С. 231.

⁸ Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.— К., 1985.— С. 159.

⁹ Георгиев В. И. Указ. соч.— С. 122.

¹⁰ Трубочев О. Н. Название рек правобережной Украины.— М., 1968.— С. 282.

¹¹ Петров В. П. Скіфи. Мова і етнос.— К., 1968.— С. 105.

темирівського скіфського городища, яке займає більшу частину Трахтемирівсько-Зарубинецького «півострова», з одним із «міст» Європейської Сарматії, згаданих Клавдієм Птолемеєм на Дніпрі, назви яких мають у своєму складі морфему *sar-/ser*. Гадаємо, що найбільш імовірно це може бути Сар (Σάρων, *Saron*)¹², який мав, згідно з Птолемеєм, координати 56°-50°15'.

Вчені вже неодноразово докладали зусиль для локалізації «птолемеевих міст». Справа у тому, що система географічних координат та відстаней у Птолемея дуже неточна. Довгота в його географії обчислювалась від меридіана, який проходить по Канарських островах¹³. Ці острови розташовані на 20° на захід від Грінвіча, тому координати по довготі перебільшують сучасні приблизно на 20°. Дані по широті ближче до реальних, але і їм, як вважає М. Ю. Брайчевський¹⁴, не слід повністю довіряти. Наслідком цього було те, що різні дослідники розташовували «міста» Птолемея, та зокрема Сар, у найрізноманітніших куточках Подніпров'я: на Нижньому Дніпрі (Ф. Браун¹⁵; П. П. Толочко¹⁶), на Верхньому Дніпрі вище Києва (Ю. Кулаковський¹⁷), в районі Києва (М. Ю. Брайчевський¹⁸), в гирлі р. Стугни (В. І. Бідзіля¹⁹). Лише В. М. Татищев пов'язував Сар з Зарубом²⁰.

На нашу думку, локалізуючи ці «міста», слід враховувати насамперед їх розташування відносно один одного та семантику їх назв. Так, з пунктів з морфемою *sar-*, які цілком логічно шукати біля великих бродів, найбільш віддаленим на північ (найвершнім по Дніпру) є Сар (до речі, Зарубський брід був розташований приблизно на п'ятдесятій паралелі). До того ж інше «місто» — Сарбак (Σάρβακον, *Sarbakon*) Птолемеєм згадує на «рукаві» Дніпра. Це могло бути поселення біля якогось броду на річках Інгул, Інгулець або Тясмин²¹. Серим (Σέριρον, *Serimon*), віддалений на цілий градус на схід, слід шукати біля броду в Надпоріжжі²², оскільки тут Дніпро робить дугу, значно вигнуту в східному напрямі.

Слід також відмітити, що мешканці колишніх сіл Трахтемирів та Монастир'юк і досі пов'язують Зарубське городище із загадковим містом Сурми (або Труби згідно з іншою традицією)²³. Семантичний та морфологічний зв'язок цієї назви з гідронімом Трубіж та топонімом Сар досить переконливий.

Таким чином, розвиток назв групи поселень біля правобережної частини Зарубського броду згодом відбувся за схемою: **sr̥im* (**soḡā*, і такє інше) > **Sara* > *Sar* > *Сур* (ми) > Заруб.

Отже, назви право- та лівобережної частин броду, походять із спільної індоєвропейської основи, впливаючи одна на одну внаслідок постійного контакту населення, зазнали з часом структурно-семантичних змін, доки не набули відомих нам форм Заруб та Трубіж, маючих вже спільну морфему *руб-*. Це остаточно змінило їх семантику в бік значень «рубати», «зарубати», «рубіж», «труба».

Для подальшого розвитку цієї гіпотези слід залучити деякі до-

¹² Грецькі та латинські транслітерації назв наводяться за працею: Браун Ф. Разыскания в области готто-славянских отношений. Готы и их соседи до V века.— СПб., 1899.— С. 213-214. 367.

¹³ Античная география.— М., 1953.— С. 282.

¹⁴ Брайчевский М. Ю. Когда и как возник Киев.— К., 1964.— С. 58.

¹⁵ Браун Ф. Указ. соч.— С. 213.

¹⁶ Толочко П. П. Древний Киев.— К., 1983.— С. 22.

¹⁷ Кулаковский Ю. Карта Европейской Сарматии.— К., 1899.— С. 29.

¹⁸ Брайчевский М. Ю. Указ. соч.— С. 62.

¹⁹ Бидзіля В. И. Приднепровские «города» Птолемея // Археологические исследования на Украине в 1976-1977 гг. (Тез. докл. XVII конференции Института археологии АН УССР).— Ужгород, 1978.— С. 87, 88.

²⁰ Татищев В. Н. История Российская.— М., Л.— 1963.— Т. 2.— С. 253.

²¹ Браун Ф. Указ. соч.— С. 215.

²² Брайчевский М. Ю. Указ. соч.— С. 61.

²³ Каргер М. К. Развалины Зарубского монастыря и летописный город Заруб // СА.— 1950.— Т. 13.— С. 60-61.

даткові матеріали археології, лінгвістики та свідчення стародавніх географів про Середнє Подніпров'я.

Як вказували арабо-персидські географи IX-X ст., на річці Рус (Дніпро) знаходилися три «міста русів» — Куйāба (Kūyāba), С.лāба (S.lāba) та Уртāб (Urtāb)²⁴, які, на думку Б. О. Рибаківа, мають бути ототоженені відповідно з Києвом, Переяславлем та Роднем²⁵. Таку інтерпретацію «трьох міст русів» можна вважати досить переконливою, хіба що за винятком міста С.лāба (за Б. О. Рибаківим С.лāба-Славія-Переяславль). Справа в тому, що на думку дослідників арабо-персидських географій і, зокрема, тексту Худūd ал'āлам, їх автори широко користувалися даними більш ранніми, ніж дата безпосереднього написання твору. Б. О. Рибаків²⁶ та В. В. Бартольд²⁷ вважають, що основне джерело інформації цих географій датується не пізніше середини IX ст., хоча анонімний автор Худūd ал'āлам безумовно користувався також даними своєї доби (дата написання цього тексту — 982 р.), про що мова буде йти далі. Перша згадка про Переяславль зустрічається в літопису під 907 р.²⁸, але це навряд чи могло бути на той час велике місто, про яке було варто згадувати арабо-персидським географам, тому що під 992 р. у розповіді про битву з печенігами у різних списках літопису сказано: «Володимєрь же поиде противу имъ и сретє и на Трубєши ни бродѣ, кде нынѣ Переяславль»²⁹. Вживане в тексті слово «нынѣ» дозволяє вивести логічне судження: «раніше Переяславля тут не було», тобто «з'явився тут Переяславль порівняно недавно». Далі у літопису йде розповідь про те, як «Володимєрь ...заложи город на бротѣ томѣ и наре и Переяславль»³⁰, що можна розуміти як відомості про початок будівництва укріплень. Семантика префікса «пере-» в назві Переяславль також свідчить про вторинність цього топоніма.

Що ж до назви С.лāба (Слав, Славія?), то вона, на нашу думку, відбиває перехідні процеси в топоніміці цього регіону і відповідає слов'янському (полянському) протомісту VIII-IX ст., досліджену Є. В. Максимовим і В. О. Петрашенку на Зарубському городищі. Топонім Сурми, про який йшла мова вище, може вважатися альтернативною назвою цього протоміста, структурно і семантично більш пов'язаною з Зарубським бродом та р. Трубіж. На таку «поліцентричність» слов'янських протоміст, що проявлялася в існуванні декількох назв, які спочатку визначали топографічно різні місця, вказує О. М. Трубаčov³¹.

Отже, назви Сурми та С.лāба (Слав, Славія?) могли існувати одночасово, причому друга назва пов'язана вже з етнонімом «слов'яни», в той час як перша є трансформом більш ранньої назви Сар («місто біля броду») скіфського та зарубинецького часів.

Окремо слід зупинитися на назві іншого «міста русів» — Уртāб, який ототожнюється Б. О. Рибаківим з літописним Роднем у гирлі річки Рось*. На південь від гирла Росі за Мошогорським краєм

²⁴ Транслітерацію назв кирилицею ми наводимо з тексту Худūd ал'āлам в англійському перекладі В. Мінорського. Див.: *Minorsky V. 'Hudūd al-'Alām. The Regions of the world. A. Persian geography 372 A. H.—982 A. D.—London, 1937.—524 р.*

²⁵ *Рибаків Б. А. Киевская Русь и русские княжества.— М., 1982.— С. 233-234.*

²⁶ *Рибаків Б. А. Указ. соч.— С. 192.*

²⁷ *Бартольд В. В. Худūd ал'āлам. Рукопись Туманского с введением и указателем В. Бартольда.— Л., 1930.— С. 19.*

²⁸ ПСРЛ.— М., 1962.— Т. 1.— С. 31.

²⁹ Там же.— С. 122.

³⁰ Там же.— С. 124.

³¹ *Трубаčov О. Н. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики // ВЯ.— 1982.— № 5.— С. 15.*

* Остаточна локалізація Родня є на сьогодні питанням дискусійним. Так, Г. Г. Мезенцева (див. *Мезенцева Г. Г. Давньоруське місто Родень. Княжа гора.— К., 1968.— 183 с.*), слідом за М. Ф. Біляшевським, вважає, що це місто знаходилося на Княжій горі поблизу с. Пекарі. П. П. Толочко (див. *Толочко П. П. Киев и Ки-*

знаходиться велике Ірдинське болото, з якого витікає р. Ірдинь, що зливається далі з Тясмином. Є підстави вважати, що болото та річка Ірдинь, а також Тясмин були у давнину рукавом або затокою Дніпра, а Черкасько-Чигиринське підвищення — островом. Такий висновок не суперечить геологічній будові цієї місцевості та формі рельєфу Ірдинської долини. На імовірність такого висновку вказує також свідчення Л. І. Похилевича про знахідку в озері поблизу с. Білозер'я (сучасна назва — Білозір'я) носа від великого корабля та корабельного якоря (див. нижче), а також назва села Свидівок у верхній частині гіпотетичного рукава*.

Таким чином дніпровську протоку, яка проходила по долині Ірдинь — Тясмин, можна із значною долею імовірності вважати згаданою арабо-персидськими географами рікою Рутā (Rūtā), яка тече на південь від області русів³². Ширше арабо-персидські купці могли розуміти під цією рікою торговельний шлях, який ішов від Середнього Подніпров'я далі по Тясмину, Інгулу та Інгульцю у зв'язку з неможливістю судноплавства в районі дніпровських порогів³³.

І. М. Железняк у праці, присвяченій розгляду гідронімії басейну р. Рось³⁴, вказує на можливість походження гідронімів з основою рут-/руд- від полісемантичного індоєвропейського кореня *rou-, *geu-, *gi- — «рвати, рити, копати»³⁵, тобто гідроніми Рута, Руда тощо мають значення «низовина, заповнена водою». Імовірно припустити, що сучасна назва цієї низовини — Ірдинь має певне відношення до гідроніма Рутā, з яким можна пов'язати також і топонім Уртāб, згаданий арабо-персидськими географами. Б. О. Рибаків пов'язує Уртāб (Родень) з іменем верховного слов'янського бога Рода, якому приносились криваві жертви³⁶. Тож можна гадати, що в період свого формування назви, які ми розглядаємо, зазнали взаємного семантичного впливу, що приводило до їх фонетичних трансформацій (порівняйте праслов'янські слова: *ryti (рити); *rdēti < *rūd- < *rūd з іє. *reudh, *roudh (червоний); *rodъ (народження); *roditi (народжувати)³⁷. Лінгвістичний доказ цього припущення потребує спеціального дослідження, яке б довело взаємозв'язок основ (ірл-, урт-, рūt-) у цих назвах, але таке дослідження виходить поза межі цієї статті.

Нез'ясованим залишається також місцезнаходження міста Хурдāб (Khurdāb), біля якого, згідно з Худūd ал'алам тече річка Рутā і який належить слов'янам³⁸. З цього приводу можна висловити такі

евская земля в эпоху феодальной раздробленности XII-XIII вв.— Киев, 1980.— С. 149-150) пов'язує з Роднем городище в самому с. Пекарі, де виявлено значну кількість кераміки X—початку XI ст., тоді як матеріали Кляжії гори датуються в основному XII-XIII ст. Така локалізація, принаймні щодо раннього періоду Родня, є більш обгрунтованою.

* Топонім Свидівок має, на нашу думку, спільний корінь з назвою села Сувид, що розташоване на північ від гирла Десни. О. М. Трубочов (див. *Трубочов О. Н. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики // ВЯ.—1982.—№ 5.—С. 15*) реконструює Сувид як *Sovodъ — «місце злиття річок» та пов'язує із згаданим Константином Багрянородним варіантом назви Києва — Σαμβατὰς. І хоч треба ще остаточно довести трансформацію Свид — < Сувид (можливо ϕ > у > ѡ, яке потім відпало), така версія здається імовірною.

³² *Minorsky V. Op. cit.—P. 75, 159; Б. О. Рибаків (див. Рибаків Б. А. Указ. соч.—С. 211)* вважає р. Рутā Окою, проте р. Ока знаходиться не на півдні від області русів, а на північному сході, тобто за межами Середнього Подніпров'я.

³³ Див. *Бидзиля В. И. Указ. соч.—С. 87.*

³⁴ *Железняк І. М. Рось і етнолінгвістичні процеси середньонаддніпряньського правобережжя.—К., 1987.—С. 117.*

³⁵ *Walde A. Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen.—Berlin, Leipzig, 1927-1930.—Vd. II.—S. 351.*

³⁶ *Рибаків Б. А. Указ. соч.—С. 332-333.*

³⁷ *Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка.—К., 1970.—С. 393, 399, 407. Пор. також з рос. рвать—ирвать, укр. рвати—ирвати (народн.), див. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.—М., 1987.—Т. III.—С. 452.*

³⁸ *Minorsky V. Op. cit.—P. 75.*

припущення: 1. Хурдāб є перекручений Уртāб, тобто Родень, на що вказує схожість кореневих сполучень *ugd-*, *ugt-* в назвах цих пунктів. Така плутанина могла виникнути тому, що анонімний автор Худūd ал'āлам писав свій твір тоді, коли руси і слов'яни (поляни) вже перемішалися поміж собою; 2. Хурдāб археологами ще не локалізований, причому шукати його слід в нижній течії Тясмина, де відома значна кількість пам'яток празько-пеньківської (пеньківської) культури — Пеньківка, Велика Андрусівка, Стецівка та ін.³⁹

На підставі наведених вище міркувань з'являється можливість уточнити місцезнаходження загадкового острова, на якому, згідно з повідомленнями арабо-персидських географів, проживали руси. Описові цього острова в їх творах присвячено чимало місця*, крім тексту Худūd ал'āлам, анонімний автор якого поширює область русів вгору по Дніпру до Києва.

На нашу думку, є слушні підстави вбачати в «острові русів» Черкасько-Чигиринське підвищення. Більш широко межі області русів простяглися від нижньої частини басейну р. Рось на північному заході, до гирла р. Тясмин на південному сході. В центрі цієї області знаходиться Ірдинське болото (колишне озеро, протока Дніпра), а сам Дніпро — на північному сході. Таким чином, відмежовується область розмірами близько 120×60 км (див. схему). В археологічному відношенні ця область представлена пам'ятками пеньківської культури (за В. В. Седовим — празько-пеньківського типу), максимальна концентрація яких на Середньому Подніпров'ї припадає саме на район між гирлами Росі та Тясмина⁴⁰.

Вказуючи на слов'янську належність празько-пеньківських пам'яток, В. В. Седов відносить їх до антської гілки слов'янства, підкреслюючи при цьому, що «анти і слов'яни були окремими племенами, які мали своїх вождів, своє військо і вели самостійну політичну діяльність. Відмінності між ними мали, скоріш за все, етнографічний характер, а в мовному відношенні не виходили за рамки діалектної диференціації»⁴¹. Б. О. Рыбаков безпосередньо пов'язує старожитності басейнів Росі та Тясмина з «конкретним слов'янським племенем — русами або росами»⁴², розміщуючи, правда, «острів русів» у гирлі Дуная, де в 967 р. улаштувався київський князь Святослав⁴³. Таке пізніє датування «ост-

³⁹ Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я в VI-IX ст. п. е.— К., 1980.— С. 12.— Рис. 1.

* Найдавніша згадка про «острів русів» у Ібн-Русте (близько 903 р.): «А щодо русів, то вони на острові, навкруги нього озоро; острів, на якому вони живуть, простором три дні путі, там чащоби і хаші; острів нездоровий, сирій, якщо поставить якась людина свою ногу на землю, трясеться земля від сирості» (див. Заходер Б. Н. Каспійський свод свідень о Восточной Европе.— М., 1967.— Т. 2.— С. 78). Ця тема повторюється з незначними варіантами у інших арабських авторів (див. там же, с. 78-81).

Наведемо для порівняння кілька описів місцевості в районі болота Ірдинь — долини Тясмина з твору Л. І. Похилевича «Сказания о населенных местностях Киевской губернии» (Київ, 1864): «Руська Поляна — село, розташоване на лісній рівнині, яка простяглася між Дніпром і болотом Ірдинським, яке було колись, мабуть, давнім руслом однієї з Дніпровських проток» (Указ. соч.— С. 614-615).

«Білозер'я — селище при досить великому озері, яке зветься Біле. Великі ліси починаються біля самого селища і тягнуться на захід. Десь у 1820 р. знайшли у тому озері ніс від великого корабля і корабельний якір. Це доводить, що озеро в давнину складало затоку Дніпра, або що Тясмин, з яким озеро сполучається через болото Ірдинь, в давнину був судноплавним» (Указ. соч.— С. 615).

«Пожежа... Це село дуже давнє, воно розташоване на болотах (...). Ще на початку цього століття з південного боку села було озеро розміром понад версту в довжину та ширину. Посередині цього озера — зараз болота, в значній частині висушеного, лежить острів вкритий лісом, на якому знаходиться старе городище» (Указ. соч.— С. 625).

⁴⁰ Седов В. В. Восточные славяне в VI-XIII вв.— М., 1982.— С. 20.— Карта 4.— С. 31.— Карта 6.

⁴¹ Седов В. В. Указ. соч.— С. 28.

⁴² Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 83.

⁴³ Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 348.

рова русів» важко погодити з повною відсутністю згадок про нього в тексті Худуд ал'алам, який був створений у 982 р. З цього тексту ясно, що автор, який користувався різночасовими, в тому числі і досить ранніми джерелами щодо міст русів, уявляв собі Русь (Rūs) як єдиний в територіальному і етнічному відношенні народ, відрізняючи його від інших слов'янських племен (Ṣaqlāb). Час написання цього твору співпадає, таким чином, з періодом завершення формування ранньослов'янського етносу, «коли в VIII-IX ст. поляни і нащадки росів остаточно переміщуються поміж собою, їх колишні культурні відмінності нівелюються»⁴⁴.

Підведемо підсумки. До VIII ст. на Середньому Подніпров'ї між річками Ірпінь і Рось завершилося формування слов'янських (полянських) общинних центрів — протоміст, найзначнішими з яких на півночі був Київ, на півдні — Родень, а в центрі — протомісто, відоме в арабopersидській традиції як С.лāба (Слав, Славія?). Це місто знаходилося поблизу стратегічно важливого броду через Дніпро, навпроти гирла Трубежа, де до того існували його попередники — поселення трипільської доби, епохи бронзи, скіфської та зарубинецької доби, назви яких разом з назвою самого броду зазнали структурно-семантичних змін у рамках індоєвропейської етнокультурної та мовної спільності. З розвитком давньоруської держави, внаслідок інтеграції слов'ян-поляни і слов'ян-антів (русів), що просунулися вгору по Дніпру з району Поросся і басейну Тясмина, місто С.лāба, розташоване у важкодоступній місцевості Канівських геологічних дислокацій, поступово втрачає своє значення і нарешті припиняє існування в X ст. в результаті набігів печенігів⁴⁵. Йому на зміну приходять лівобережний Переяславль, який «перейняв славу» давнього полянського правобережного протоміста. На правобережному ж городищі в XI ст. виникає літописний Заруб, який переважно виконує функції «богатырської застави», забезпечує контроль над Зарубським бродом і тому його назва у зміненому вигляді відбиває назви попередніх поселень «біля броду» (Сар, Сурми). Заруб разом з побудованим поруч Зарубським монастирем і Переяславлем відіграє важливу роль у воєнно-політичному, економічному та культурному житті Київської Русі.

Одержано 15.03.88 р.

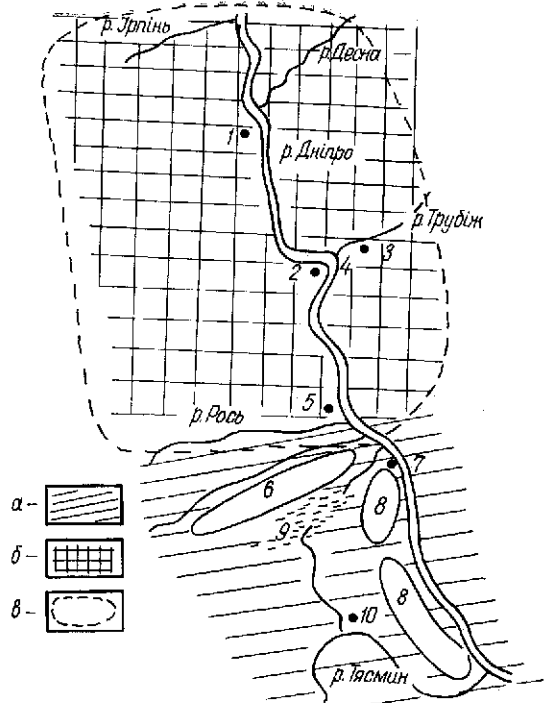

Схема етно-культурної ситуації на Середньому Подніпров'ї в V-IX ст. н. е.: 1 — Київ, 2 — Заруб, 3 — Переяславль, 4 — Зарубський брід, 5 — Родень, 6 — Мощо-зірський яр, 7 — с. Свидівок, 8 — Черкасько-Чигиринське підвищення, 9 — Ірдинське болото, 10 — с. Білозір'я. Умовні з н а к и: а — ареал поширення пам'яток пенькіаскої культури V-VIII ст. (анти-руси); б — ареал поширення полянських пам'яток V-VIII ст.; в — територія, яку займали руси після завершення їх інтеграції з полянами у VIII-IX ст.

⁴⁴ Седов В. В. Указ. соч.—С. 112.

⁴⁵ Петрашенко В. А. Городище Монастырск VIII-X вв. в свете новых исследований // Земли Южной Руси в IX-XIV вв. (История и археология).—К., 1985.—С. 79.